

Azra Ičanović

Sveučilište u Zadru

Izvorni naučni rad

Original scientific work

Srednjovjekovna Bosna kao kulturna drugotnost istoka i zapada

Polazeći od hipoteze da kulturno-identitetska specifičnost Bosne i Hercegovine ishodište pronalazi u bosanskohercegovačkoj medijevalnoj kulturi rad problematizira kulturno-identitetske predodžbe srednjovjekovne Bosne i potvrde bosanskohercegovačke kulturno-identitetske specifičnosti u pojedinim srednjovjekovnim prepiskama, dokumentima i historiografskim zapisima. U cilju ukazivanja na povijesno-kontinuiranu percepciju Bosne kao kulturno-identitetske anomalije, (unutarnjeg) neprijatelja i svojevrsne prijetnje povijesno i socio-kulturno-dominantni(ji)m kulturno-civilizacijskim sistemima čiji je (formalni) dio, rad analizira značaj i ulogu heteropredodžbi u povijesnom procesu kulturno-identitetskog pozicioniranja Bosne i Hercegovine u međuprostor velikih kulturno-civilizacijskih sistema.

Ključne riječi: *bosanskohercegovačka medijevalna kultura, drugotnost, heteropredodžbe, kulturni identitet, stranost*

Kulturno-identitetske specifičnosti Bosne i Hercegovine

Kulturni identitet Bosne i Hercegovine ključno je determiniran bosanskohercegovačkom perifernom pozicioniranošću spram velikih kulturno-civilizacijskih sistema (Rima i Bizanta, Carigrada i Beča, Istoka i Zapada...) slijedom koje se povijesno (iz)gradio i profilirao specifičan socio-kulturni prostor utemeljen na kontinuiranom suprotstavljanju, ali i prožimanju, preoblikovanju i prilagodbi kultura Istoka i Zapada autohtonoj kulturnoj tradiciji. Vanjske kulturne impulse bosanskohercegovačka kultura, dakle, ne prima u njihovu izvornom obliku nego ih podvrgava kontinuiranom procesu modifikacije, (pre)oblikovanja i prilagodbe autohtonoj kulturnoj tradiciji pri čemu diferentan stepen (ne)prihvatanja i (samo)

identifikacije s kulturom onog koji se primarno percipirao kao kulturno-identitetska stranost i drugotnost uvjetovao intrinzička kulturna raslojavanja što će rezultirati povijesnim diferenciranjem, definiranjem i potvrđivanjem višestrukih kulturnih tradicija unutar bosanskohercegovačke makrokulture. U tom smislu, bosanskohercegovački kulturni identitet, konstruiran i definiran unutar kompleksnog sistema (intrinzičko-ekstrinzičkog) kulturnog poliloga i višestrukog preplitanja, ostvaruje se kroz višestruki kulturni paralelizam podjednako određen bosanskohercegovačkom kulturnom perifernošću spram velikih kulturno-civilizacijskih sistema kao i povijesnom koegzistencijom višestrukih kulturnih tradicija čiji su odnosi definirani simultanim procesima kulturno-identitetskog suprotstavljanja i prožimanja,

Obilježen, dakle, povijesno-kontinuiranim procesima upliva, preoblikovanja i prilagodbe vanjskih kulturnih impulsa autohtonoj kulturnoj tradiciji koja i sama podrazumijeva (intrinzički) kulturni polilog i preplitanja višestrukih kulturnih tradicija povijesno konstruiranih unutar bosanskohercegovačke makrokulture, kulturni identitet Bosne i Hercegovine ostvaruje se kao osebujna i jedinstvena, interkulturalna i multilateralna¹ kulturna pojava unutar južnoslavenskog i šireg europskog kulturnog kruga koju će specifične povijesno-geografske i socio-kulturne (ne)prilike situirati u međuprostor velikih kulturno-civilizacijskih sistema (Rima i Bizanta, Beča i Carigrada, Istoka i Zapada. Kao takva Bosna i Hercegovina se, od bosanskog srednjovjekovlja do danas, potvrđuje, kako bi rekao bizantski pisac Kinamos polovinom XII stoljeća, kao zemlja koja “nije podložna... nego je sama za se; narod koji svojim **zasebnim životom živi** i sobom upravlja...” (prema Lovrenović 2010: 56, istakla A.I.). Ta *zasebnost* bosanskohercegovačkog života o kojoj govori Kinamos očituje se upravo u povijesnim procesima socio-kulturnog profiliranja Bosne i Hercegovine koja se, naročito u stoljećima koja slijede, u odnosu spram velikih (na globalnom planu dominantnih) kultura Istoka i Zapada, ali i u odnosu na druge kulturne tradicije unutar južnoslavenske interkulturalne zajednice, ostvaruje u specifičnoj poziciji kulturno-identitetskog (ne)pripadanja. Ona se, dakle, smještena u međuprostor diferentnih kulturnih sistema čiji je (formalno) dio i koji (transformirani u procesu prilagodbe) postaju dijelom njena kulturnog identiteta, istovremeno (samo)osvješćuje i (samo)identificira i kao kulturno-identitetska istovjetnost ili, bolje rečeno, kao kulturno-identitetska inačica dominantn(ij)e kulture, s jedne, ali i kao kulturno-identitetska stranost i drugotnost, s druge strane.

Ishodišta bosanskohercegovačke kulturne specifičnosti tradicionalno se pronalaze u bogatoj ostavštini Osmanskoga carstva koje je, donoseći islamsku kulturno-religijsku sekvencu “presudno odredilo kulturnu i političku strukturu i izgled ove zemlje” (Lovrenović 2017: 10) uspostavljajući i definirajući odnos bosanskohercegovačkih

1 Pod karakteristikama bosanske multilateralnosti Adnan Džafić i Nezir Krčalo (2019) podrazumijevaju multietničnost, multireligioznost i multikulturalnost.

etno-konfesionalnih grupa onakvim kakvog poznajemo (i) danas, zatim, u bosanskohercegovačkoj kulturi austrougarskog perioda koju, uz evropeizaciju slavensko-orijentalnog identiteta Bosne i Hercegovine, obilježavaju procesi (etno-) nacionalnih identifikacija i afirmacija te, napose, u bliskim odnosima s kulturnim tradicijama susjednih zemalja koje će pratiti uporni pokušaji kulturno-identitetske (auto)kolonizacije i grokalizacije. Ovaj rad polazi od hipoteze da kulturno-identitetska specifičnost Bosne i Hercegovine koja će je učiniti kulturno-identitetskom drugotnosti unutar južnoslavenskog i (zapadno)europskog kulturnog kruga istovremeno određujući i (buduće) odnose, diferencijacije i distanciranja (prevashodno triju dominantnih) kulturnih zajednica bosanskohercegovačke makrokulture, proizlazi iz bosanskohercegovačke medijevalne kulture u čijem središtu se nalazi Crkva bosanska kao religijski i kulturni centar srednjovjekovne Bosne. U tom smislu, a u cilju ukazivanja na povijesno-kontinuiranu percepciju Bosne ne samo kao egzotično-nepoznatog prostora već i kao kulturno-identitetske anomalije, (unutarnjeg) *neprijatelja* i svojevrsne prijetnje nametnutim, ustoličenim i (relativno) stabilni(ji)m kulturnim sistemima čiji je, u određenim trenucima svoga razvoja, bila dio, rad problematizira kulturno-identitetske predodžbe srednjovjekovne Bosne u srednjovjekovnim prepiskama i dokumentima (pismo Vukana Nemanjića papi Inocentu III (1199), pismo pape Inocenta III ugarsko-hrvatskom kralju Emeriku (1200), Bilinopoljska abjuracija (1203), pismo svećenika Kozme) te u djelu osmanskog povjesničara Dursun-bega *Tārīh-i Ebū 'l-feth (Povijest Oca osvajanja)*, a koji donoseći heteropredodžbene slike socio-kulturnog i duhovnog života srednjovjekovne Bosne, bosanskohercegovačku srednjovjekovnu kulturu potvrđuju u njenoj poziciji višestrukog kulturnog (ne)pripadanja i višestruke kulturno-identitetske drugotnosti i stranosti.

Srednjovjekovne potvrde bosanskohercegovačke kulturno-identitetske drugotnosti

Pored Porfirogenetovog spominjanja *zemljice Bosne* u djelu *De administrando imperio* (*O upravljanju carstvom*, X. st.) i već pomenute *zasebnosti* socio-kulturnog života Bosne i Hercegovine kojega spominje Ivan Kimanos, prvotna promišljanja i reprezentacije Bosne i Hercegovine, unutar kojih se formiraju heteropredodžbe o Bosni kao prijetećoj (ali, istovremeno, i komplementarnoj) drugotnosti unutar europskog kulturnog kruga, vezuju se za europsko-kršćanske predstave, otpor i suštinsko (ne)razumijevanje južnoslavenske medijevalne kulture, prevashodno njena religijskog aspekta. Potvrđujući, naime, određenu razinu duhovno-kulturne povezanosti i samosvojnosti, kristijanizirani Južni Slaveni kršćansku doktrinu prihvataju uz istovremeni otpor asimilacijskim

procesima i specifičnoj prilagodbi adaptiranih europsko-kršćanskih kulturno-religijskih obrazaca koja se, kako ističe Lovrenović (2015), očituje već u IX. st., slijedom ćirilometodske akcije opismenjavanja Južnih Slavena, kada se kao protuteža latinici i grčkom alfabetu te latinskom, grčkom i hebrejskom jeziku pojavljuje najprije glagoljica, a potom i ćirilica te staroslavenski (crkvenoslavenski) jezik koji postaje dijelom (i) crkvene liturgije. “Otkad su Slaveni progovorili pred Bogom svoju Riječ u liturgiji, počeli su se osjećati kao ‘novi narod, narod kao i drugi’. Svjedoče o takvom poimanju prvi slavenski književni spomenici” (Tandarić 1985: 373). Međutim, u kontekstu duhovne, ali i političko-kulturne pozicioniranosti Crkve u srednjovjekovnoj Europi, odnos Crkve spram južnoslavenskih adaptacija kršćanske dogme i crkvene doktrine, u kontinuiranom procesu prihvatanja ili, pak, (izričitog) zabranjivanja, ukazuje na bojazan za vlastitu (nužno dominizirajuću) pozicioniranost i kulturno-politički uticaj na južnoslavenskom kulturnom prostoru. “Izašli su od nas, a nisu od nas; jer da su od nas, ostali bi svakako s nama, (a kako će to) ako ne (ostanu) u ophođenju s nama i u našem jeziku” (prema Katičić 1998: 408), reći će papa Ivan X. u drugom pismu upućenom 925. godine hrvatskom kralju Tomislavu, zahumskom knezu Mihajlu, kleru, županima i, napose, samom pučanstvu.² Prekoravajući službu Božju na “barbarskom ili slavenskom jeziku”, tek, pritom, sugerirajući hereticizam južnoslavenske kršćanske zajednice, Ivan X., ovim pismima, potvrđuje predodžbu Crkve o Južnim Slavenima kao kulturno-identitetskoj drugotnosti srednjovjekovne, kršćanske Europe s Crkvom kao njenim duhovno-političkim centrom pri čemu čitamo (i) povijesno odr(a)žavanja specifičnosti i samosvojnosti socio-kulturnog razvoja južnoslavenske kulturne zajednice.

Ipak, među svim južnoslavenskim zemljama, naročito nakon Crkvenog raskola iz 1054. godine, Bosna i Hercegovina, stojeći na periferiji grčko-bizantskog pravoslavnog i zapadnoevropskog katoličkog kulturnog kruga, a, pritom, formalno pripadajući Zapadnom rimskom carstvu,³ pokazuje najspecifičniji kulturni razvoj određen višestrukim kulturnim paralelizmom, ali i specifičnom bosanskohercegovačkom duhovnom i kulturnom samosvojnošću slijedom koje se ona ostvaruje kroz kulturno-identitetska suprotstavljanja:

“prema Katoličkoj i Pravoslavnoj – Crkva bosanska; prema ćirilici, grčkom pismu, latinici i glagoljici – bosanska ćirilica; prema bizantskosrpskoj umjetnosti i zapadnoeuropskoj romanici i gotici, posredovanoj preko hrvatske primorske prakse – domaće umjetničke tradicije u gradnji stećaka, u ukrašavanju rukopisa, u umjetničkom zanatstvu”

(Lovrenović 2010: 63–64)

2 Oba pisma su pisana latinskim jezikom i grafijom čime se je papa Ivan X. nastojao istaknuti njihovu superiornost u odnosu na domicilni (slavenski) jezik na kojemu se u X. stoljeću vršilo bogoslužje.

3 Teodezijeom podjelom iz 395. godine, srednjovjekovna Bosna ulazi u sastav Zapadnog rimskog carstva, a, samim time, i pod jurisdikciju Apostolske rimske stolice (Šanjek 1992).

Duhovnim i kulturnim centrom srednjovjekovne Bosne postaje Crkva bosanska koja je, ostvarena i percipirana kao obilježje i potvrda bosanske et(n)ičke, kulturne i, na koncu, političke autohtonosti, na tlu srednjovjekovne Bosne koegzistirala sa Katoličkom crkvom (i nekoliko bogumilskih grupa).⁴ U tom smislu, u kontekstu i dalje kršćanski orijentirane Europe, Zapadnog rimskog carstva i južnoslavenske kulturne zajednice Bosna i Hercegovina ostvaruje se kao (sve)opća drugotnost – *drugotnost unutar drugotnosti*. “Ni katolički ni pravoslavni suvremenici Crkvu bosansku nisu smatrali svojom, niti je Crkva bosanska sebe smatrala jednom od tih Crkava” (Džaja, Lovrenović 2007: 13). Takvom (samo)pozicioniranošću, Crkva bosanska i bogumilsko učenje te, posredno, Bosna i Hercegovina uopće, kao potencijalna prijetnja i Istoka i Zapada, postaje središnjom tačkom međunarodnog interesa i ključnim predmetom brojnih srednjovjekovnih prepiski koje su nastojale ukloniti *unutarnjeg neprijatelja*.

Prvi pisani trag o Crkvi bosanskoj, a koji donosi sliku Bosne kao kulturno-identitetske drugotnosti i potencijalne prijetnje kršćanskoj (konkretno, katoličkoj) dogmi, potiče iz 1199. godine kada Vukan Nemanjić, kralj Zete (Duklje) i veliki župan Raške, upućuje pismo papi Inocentu III. u kojemu ga, između ostalog, obavještava i upozorava na krivovjerje koje se širi u Bosni:

“Ne želimo prikriti da se u zemlji ugarskog kralja, naime u Bosni, pojavilo i da **buja nimalo neznatno krivovjerje**, i to u toj mjeri da je zbog grijehova zaveden sâm ban Kulin sa svojom suprugom i svojom sestrom koja je bila (supruga) Miroslava, (kneza) humskog i s brojnim svojim krvnim srodnicima i uveo u to krivovjerje **više od deset tisuća kršćana**. Vrlo ljutit zbog toga, ugarski kralj ih je prisilio da dođu do Vas, da biste ih ispitali. Oni su se vratili sa lažnim pismima, tvrdeći da ste im dopustili regulu (legem). Zbog toga molimo da predložite ugarskome kralju da ih iz svoga kraljevstva izbací kao **korov iz žita**.”

(prema Margetić 2006: 1745, istakla A.I.)

Ukazujući na autohtonost i kulturno-političku dominantnost Crkve bosanske te raširenost bogumilskog, heretički određenog, učenja kojemu potpada i kojega zastupa i sam ban bosanski Kulin, Nemanjićevo pismo Inocentu III. tumačimo kao jednu od prvih (za)pisanih potvrda i dokaza o osobenosti i jedinstvenosti razvoja socio-kulturne fizionomije Bosne i Hercegovine. U kontekstu srednjovjekovnog europskog kulturnog kruga Bosna se, potvrđuje Nemanjić, razvijala relativno neovisno u odnosu na Crkvu kao kulturno-politički centar srednjovjekovne Evrope. Bogumilsko učenje i Crkva bosanska, heteropredodžbeno određeni kao *krivovjerje* i *korov u žitu* percipiraju se i reprezentiraju,

⁴ Prema dostupnim dokumentima, pravoslavlje se u Bosni, koja je (formalno) bila dijelom Zapadnog rimskog carstva i pod ingerencijom Katoličke crkve, pojavljuje u XV. st. Prema Šenjaku (1992), riječ je o militantnom pravoslavlju koje u Bosnu dolazi pod zaštitom Turaka što, zapravo, ukazuje na kulturno-politička previranja na tlu srednjovjekovne Evrope.

pritom, kao kulturno-identitetska suprotnost, prijeteća *drugotnost* kršćanske (konkretno katoličke) ortodoksije. Kao takva, ona se, a posredno i Bosna i Hercegovina, predstavlja kao (unutarnji) *neprijateljski drugi* koji prijeti stabilnosti katoličanstva ne samo unutar granica Bosne već, potencijalno, u cijelom Hrvatsko-Ugarskom kraljevstvu i okolnim zemljama.

Reakcija pape Inocenta III. na pismo Vukana Nemanjića uslijedila je 11. augusta 1200. g. kada se obraća ugarsko-hrvatskom kralju Emeriku upozoravajući na nužnost i potrebu obračunavanja (i) svjetovne vlasti s, iz Splita i Trogira protjeranim, hereticima koje je u Bosnu primio i pod svoju zaštitu stavio ban Kulin. Heteropredodžbeno određujući religijsku sekvencu Bosne *bolešću* i *sramotom* unutar socio-kulturnog prostora Hrvatsko-Ugarskog kraljevstva koje iskrivljuje, autopredodžbeno određeno kao ispravno i kulturno-duhovno superiorno, apostolsko učenje i predstavlja opasnost po duše (pravo) vjernika, Inocent III., u duhu njegova dekreta protiv hereza *Vergentis in senium* iz 1199. g., traži od kralja protjerivanje heretika i zapljenu njihove imovine što se, ukoliko ne postupi po naredbi Kralja, treba odnositi i na samog bana Kulina:

“Da ne bi ta **bolest**, ako se u početku ne pruži otpor, okužila susjedna područja i u ugarsko se kraljevstvo – što ne dao Bog – prelila (ta) **sramota**, molimo, opominjemo i u Gospodu potičemo Tvoju kraljevsku prejasnost, podjeljujući ti oprost od grijehova, da se snažno i kraljevski naoružáš, da kazniš toliku povredu Krista i kršćana, pa ako ban ne protjera sve spomenute krivovjernike, podređene svojoj vlasti, i ne zaplijeni njihovu imovinu, protjeraj i njega ne samo iz njegove zemlje već iz cjelokupnog ugarskog kraljevstva i zaplijeni njihovu imovinu, gdje god se može pronaći. Neka Tvoja pozornost ne poštedi toga bana, već uporabi prema njemu svjetovnu vlast, ako (ga) se drukčije ne bi moglo privedi na pravi put.”

(prema Margetić 2006: 1746–1747, istakla A. I.)

Iako je bosanska heterodoksija obilježila socio-kulturni i politički život Bosne i u narednim stoljećima, papino obračunavanje s *herezom* Crkve bosanske okončava se već 1203. g. Naime, nakon što je tijekom 1201. godine dobio pismo kralja Emerika te, nezavisno od toga, pismo Kulina bana kojega su, s ciljem postizanja uvjerljivosti, u Rim donijeli splitski nadbiskup i dubrovački arcidakon, a u kojima su obojica iskazali spremnost da se bore protiv krivovjerstva u Bosni i (za)molili papu da u Bosnu pošalje osobu od svog povjerenja kako bi ispitala njenu vjersku situaciju, Inocent III. u Bosnu šalje svoga kapelana Ivana de Casamarisa koji 8. augusta 1203. na Bilinom polju i 30. augusta 1203. na otoku Čepelu u Ugarskoj prima abjuraciju nekih od čelnika (*prioresa*) bosanskog bratstva krstjana u kojemu potvrđuju odanost i pokornost bratstva Apostolskoj rimskoj stolici.

Potvrđujući izuzetne diplomatske vještine legata, bosanska abjuracija, međutim, (in) direktno potvrđuje dosadašnji hereticizam Crkve bosanske, nagovještavajući, pritom, i njegovu postojanost u periodu koji će uslijediti. Abjuracijom se, naime, s jedne strane, bosansko bratstvo krstjana obvezuje, kako ističe Margetić (2004), da “**ubuduće** neće slijediti opačinu krivovjerja” (84) te da “**ubuduće** nećemo primiti da živi s nama nikoga za koga sigurno znamo da je manihejac ili neki krivovjerac” (90) što, zapravo, potvrđuje dosadašnji bosanski hereticizam i dopušta interpretaciju da protjerani heretici koji su do trenutka donošenja abjuracije primljeni u samostane neće i ne trebaju biti protjerani. S druge, pak, strane, invokacija abjuracije koja bi, u biti, trebala označavati svečanu prisegu i odanost katoličanstvu i, posredno, Apostolskoj rimskoj stolici, ne samo da, ponovno, potvrđuje specifičnost religijske identifikacije bosanskih krstjana već i nagovještava o(p)stanak Crkve bosanske kao specifične kulturno-političke formacije unutar Hrvatsko-Ugarskog kraljevstva. Naime, Presvetom Trojstvu kao najvećem otajstvu kršćanske vjere, priores suprotstavlja “vječnog Boga, stvoritelja svega i spasitelja ljudskog roda” (prema Margetić 2004: 86).⁵ S tim u vezi, invokacijskom nenazočnošću Isusa Krista i zazivanjem jed(i)nog Boga što će, uz opće učenje, strukturu te kulturno-politički uticaj Crkve bosanske, (p)ostati pitanjem brojnih izučavanja (Kniewald 1994, Ančić 2003, Šenjajk 2003/2005, Margetić 2004, Brković 2005, Fine 2007, Majnarić 2008, Dautović 2020 i dr.), Crkva bosanska i bosanski krstjani (bogumili) postavljaju se nausprot ne samo Katoličke crkve već i tadašnjih zapadnoevropskih heterodoksija (katari, valdenzi, humilijati) potvrđujući, posredno, specifičnost, autohtonost i samosvojnost socio-kulturne fizionomije srednjovjekovne Bosne unutar (zapadno)europskog kulturnog kruga. Slijedom toga, abjuracija čelnika bratstva bosanskih krstjana ostvaruje se, tvrdi Margetić (2004), kao kompromis između bosanskih krstjana i Apostolske rimske stolice kojim papa Inocent III. u okrilje Crkve privodi bosanske *heretike* i završava priču o bosanskom hereticizmu. To, međutim, potvrđuje nam povijest, nije značilo i gubljenje interesa Rimske Kurije i Ugarskog dvora za duhovno-kulturnu anomaliju unutar Europe, ali, isto tako, ni kraj Crkve bosanske koja se, da li u strahu od Crkvenog obračunavanja sa hereticima ili isključivo iz diplomatskih razloga, na tlu Bosne i Hercegovine održava prikrivajući vlastitu heterodoksiju. Potvrđuju to, između ostalog, kasniji zapisi i prepiske poput zapisa svećenika Kozme koji bogumile optužuje da katoličko učenje slijede samo iz straha dok potajno zadržavaju vlastitu vjeru. “Oni tako energično poriču svoje postupke i molitve da bi čovjek pomislio da nema među njima zla”, piše Kozma svećenik (prema Margetić 2006: 1756), heteropredodžbeno određujući bosanske bogumile kao lažove, licemjere, dvoličnjake, kao prikriveno *zlo* i konstantnu prijetnju Katoličkoj crkvi.

5 Naročito neobičnom i neočekivanom, ali, u tom smislu i zanimljivijom, abjuracijska invokacija ispostavlja se u njejoj usporedbi sa Poveljom Kulina bana iz 1189. g. Naime, Povelja Kulina bana počinje znakom križa i katoličkom invokacijom, u kojoj se ban bosanski Kulin obvezuje knezu Krvašu i svim Dubrovčanima da će biti “pravi prijatelj (vam) od sele i dovika i prav goi (mir) držati s vami i **pravu vjeru** dokole sam živ” te koja završava “tako

U složenim duhovnim i kulturnim prilikama srednjovjekovne Europe u kojoj je (Istočna i(li) Zapadna) Crkva preuzimala funkciju duhovno-moralnog, socio-kulturnog, ali i političko-ideološkog autoriteta, Crkva bosanska, ostvarujući se kao zasebna (i dominantna) duhovna, etnička, kulturna, ali i politička konstrukcija, u Bosni i Hercegovini o(p)staje sve do pred sam pad srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva i dolazak Osmanlija. Njezin nestanak vezuje se za složeni kontekst političkih (ne)prilika XV. stoljeća i djelovanje pretposljednog bosanskog kralja Stjepana Tomaša koji je, kako svjedoči izvještaj Nikole Barbućija (1459), svjestan da se u borbu s Turcima ne smije upustiti bez pomoći zapada jer nema povjerenje u svoje podanike koji su većinom *manihejci*, tj. bogumili i pravoslavci koji više vole Turke nego katolike (prema Ćorović 2018), ali i “optužen na Zapadu za izdaju srpske prijestolnice Smedereva Turcima, sredinom 1459, odlučio na eliminaciju Crkve bosanske “kupujući” na taj način pred zapadnim javnim mnijenjem vrijeme za produžetak svoga političkog života” (Džaja, Lovrenović 2007: 11) što će njegovu sinu, posljednjem bosanskom kralju, Stjepanu Tomaševiću, obezbijediti papinsku krunu (1461) i zaštitu Apostolske rimske stolice i ugarskog kralja pred ekspanzijom Osmanskog carstva i, kako će se potvrditi dvije godine kasnije, nezaustavljivom osmanskom okupacijom srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva.

Iako će četiristoljetna okupacija Bosne i Hercegovine od strane Osmanlija, unutar zapadne kulture uvjetovati heteropredodžbeno određenje Bosne kao *Turske na Balkanu* (Sandwith, Patterson, Creagh, Evans, Irby i dr.) kojim se Bosna i Hercegovina situira i međuprostor Orijenta i Okcidenta, osmanske predstave bosanskog (srednjovjekovnog, predislamskog) identiteta, premda, u odnosu na zapadnjačke predstave kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine, rijetke i teško dostupne, od ključnog su značaja za razumijevanje specifičnosti kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine, njegove povijesne percepcije kao kulturno-identitetske drugotnosti spram dominantnih kultura i Istoka i Zapada te, napose, za razumijevanje povijesnog procesa kulturnih identifikacija na tlu Bosne i Hercegovine i prirode kulturnih odnosa kako unutar Bosne i Hercegovine tako i odnosa koje je ona uspostavljala i koje danas uspostavlja s zemljama i kulturama u regionu i šire.

Naime, u kontekstu osmanlijskog osvajanja Bosanskog kraljevstva, imagotipske predodžbe kulturno-identitetske drugotnosti srednjovjekovne Bosne se, unutar osmanskog narativa, konstruiraju u odnosu prema i naspram političko-vojnih aspiracija

mi b(o)že pomagai i sie s(ve)to evanđelje” (proč. A.I). Nejasno, u tom smislu, ostaju pitanja: Da li je ban Kulin, bar u trenutku pisanja Povelje, prihvatio učenje Crkve bosanske? Da li je i iz kojih razloga (možda) nepravedno optužen od strane Vukana Nemanjića? I, na koncu, u kontekstu abluracije iz 1203. g., da li katolički segmenti diplomatski potez i potvrda diplomatske vještine kojom se, baš kao i docnija molba papi Inocentu III. da pošalje osobu od povjerenja koja će ispitati i usmjeriti vjersku situaciju u Bosni, nastoji politički riješiti pitanje opstojnosti Crkve bosanske i njena odnosa sa Apostolskom rimskom stolicom?

i ideološkog utemeljenja Osmanskog carstva i njegova sistema kulturno-identitetskih (prevashodno duhovno-konfesionalnih) vrijednosti nastalih u okviru islamskog svjetonazora i orijentalne kulture. U tom smislu, osmanske reprezentacije kulturnog identiteta srednjovjekovne Bosne, proizišle i uvjetovane procesom (narrativne) legitimacije i glorifikacije osmanske ekspanzije koja će u XV. stoljeću uključivati pad srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva i osmanlijsko osvajanje Bosne, donose heterpredodžbene slike predosmanske Bosne i njena posljednjeg kralja Stjepana Tomaševića slijedom kojih se uspostavljaju kulturno-identitetske polarizacije *Pravovjernici–Krivovjernici* i *Dobro–Zlo*, kojima se, izdižući islamsko-orijentalni kulturni sistem na stepen univerzalne norme, opravdava osmanski (pravovjerni) vojni pohod na nevjerničku (*kafirsku, kaursku*) Bosnu. Tako će osmanski povjesničar iz XV. stoljeća, Dursun-beg u djelu *Tārīh-i Ebū 'l-feth* (*Povijest Oca osvajanja*, tj. Mehmeda II. Osvajača), u poglavlju posvećenom osmanskom osvajanju Bosne *Güftār der feth-i memleket-i Bosna ve giriften-ikıralē ve birāder-i ū* (*Kazivanje o osvajanju zemlje Bosne i zarobljavanju kralja i njegova brata*), istovremeno donosi egzotične slike (pre)lijepog bosanskog stanovništva koje je “zbog dobre vode i zraka’ (...) izrazito stasito i lijepoga lica, tako da se kaže da ‘Bosna sličī ljubljenom/oj’” te zaključuje da je “bosansko stanovništvo, ni više ni manje, po tome ‘slavno u svijetu poput sunca’” (prema Mujadžević 2013: 39), ali i heteropredodžbe o nezahvalnom i nevjerničkom (*kafirskom*) bosanskom narodu kojega (pred)vodi i kojim vlada nesretnik Stjepan Tomašević. Uspoređujući bosanske nezahvalnike s predislamskim arapskim narodom Semuda kojega je, prema Kur'anu, Bog uništio zbog bezbožnosti (Mujadžević 2013), Dursun-beg kulturni identitet (predislamske) Bosne, ne zalazeći u dublju analizu njegove specifičnosti, situira u poziciju kulturno-identitetske drugotnosti (islamskog) Istoka, indirektno, pritom, naglašavajući nužnost islamizacije bosanskohercegovačkog stanovništva i njegova približavanja kulturni Istoka.

Zaključak

Smještena u međuprostor velikih civilizacijskih sistema (Rima i Bizanta, Beča i Carigrada, Istoka i Zapada), kulturni identitet Bosne i Hercegovine ostvaruje se kroz kulturni polilog i povijesna preplitanja višestrukih kulturnih tradicija. Kao takav, on se, u svojoj kulturno-identitetskoj (ne)određenosti, situira u međuprostor velikih (u povijesnom, socio-kulturnom i političkom smislu, dominantn(ij)ih) kulturno-civilizacijskih sistema Istoka i Zapada. Unutar tog međuprostora bosanskohercegovačka kultura ostvaruje se kao kompleksna i kompozitna cjelina koja, slijedom višestrukog (intrinzičko-ekstrinzičkog) upliva, adaptacije i modifikacije diferentnih kulturoloških obrazaca, ali i unutarnjih kulturnih raslojavanja, nosi obilježja interkulturalizma, s jedne,

te multilateralnosti, s druge strane. U tom smislu, ishodište bosanskohercegovačke kulturno-identitetske specifičnosti pronalazimo u kulturi srednjovjekovne Bosne čije će kulturno-duhovne diferencijacije, s jedne strane, odrediti specifičnost kulturnih odnosa unutar Bosne i Hercegovine, definirajući i usmjeravajući, pritom, proces(e) bosanskohercegovačkih kulturnih identifikacija simultano obilježenih unutarnjim kulturno-identitetskim raslojavanjima i diferenciranjima, s jedne, te prožimanjima i preplitanjima, s druge strane. S druge strane, kulturno-duhovne diferencijacije i specifičnosti srednjovjekovne Bosne situirat će je u poziciju kulturno-identitetske drugotnosti kulturno-civilizacijskih sistema čiji je (formalni) dio.

Ostvarena u svojoj kulturno-identitetskoj specifičnosti, srednjovjekovna Bosna se, u okviru velikih kulturno-civilizacijskih sistema, heteropredodžbeno percipira i definira, kako ukazuju kulturne predstave (heretičke i kaurse) Bosne koje donose srednjovjekovne prepiske, dokumenti i historiografski zapisi, kao kulturno-duhovna anomalija, neprijateljski drugi, svojevrsna prijetnja ustoličenim i (relativno) stabilnim sistemima kulturno-identitetskih (i duhovnih) vrijednosti, ali i egzotično-mistični prostor poznat po ljepoti svojih žitelja. Ukazujući na autohtonost, samosvojnost i postojanost bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta, ove slike srednjovjekovne Bosne bosanskohercegovački kulturni identitet potvrđuju kroz njegovu poziciju višestrukog kulturnog (ne)pripadanja i višestruke kulturno-identitetske drugotnosti i stranosti pri čemu se on, istovremeno, ostvaruje i kao kulturno-identitetska drugotnost i kao kulturno-identitetska istovjetnost kulturnih sistema unutar kojih su se te slike konstruirale. Samim time, one, ukazujući na kontinuirane pokušaje kulturno-identitetske grokalizacije, Bosnu i Hercegovinu (p)ostavljaju u međuprostor Istoka i Zapada što će, uz bosanskohercegovačku intrinzičku kulturno-identitetsku raslojenost, (p)ostati ključnom determinantom kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine.

Literatura

- Ćorović, Vladimir. 2018. *Historija Bosne*. Edicija. Beograd
- Džafić, Adnan; Krčalo, Nezir. 2019. "Bosanski identitet – razaranje paradigme multilateralnosti?". DHS 2(8). 169–184.
- Džaja, Srećko, M.; Lovrenović, Dubravko. 2007. "Srednjovjekovna Crkva bosanska". *Posebni prilog Svjetla riječi: Bosanski krstjani ni dualisti ni bogumili*. Svjetlo riječi. Sarajevo.
- Katičić, Radoslav. 1998. *Litterarum studia: Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Matica hrvatska. Zagreb.

- Lovrenović, Ivan. 2010. *Unutarnja zemlja: Kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine (četvrto, prošireno izdanje)*. Synopsis. Zagreb – Sarajevo.
- Margetić, Lujo. 2004. "Neka pitanja abjuracije iz 1203. godine." *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadar* 46. HAZU. Zagreb – Zadar. 85–92.
- Margetić, Lujo. 2006. "Neka pitanja ranije bosanske pravne povijesti". *Zbornik PFZ* 56/6. Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 1741–1759.
- Mujadžević, Dino. 2013. "Pad Bosne 1463. prema osmanskim narativnim izvorima". *Stjepan Tomašević (1461.–1463) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva*. Ur. Birin, Ante. Hrvatski institut za povijest – Katolički bogoslovni fakultet. Zagreb – Sarajevo. 29–45.
- Šanjek, Franjo. 1992. "Kršćanstvo u Bosni i Hercegovini". *Croatica Christiana periodica* 16/30. Katolički bogoslovni fakultet. Zagreb. 119–152.
- Tandarić, Leonard. 1985. "Sveti Ćiril i Metodije – novi pristup evangelizaciji". *Bogoslovska smotra* 55/3–4. Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 369–375.

Medieval Bosnia as a cultural otherness of east and west

Abstract:

Starting from the hypothesis that the specificity of Bosnian cultural identity finds its origin in the medieval culture of Bosnia and Herzegovina, the paper problematizes the cultural-identity representations of medieval Bosnia and confirmation of the cultural-identity specificity of Bosnia and Herzegovina in some medieval correspondence, documents and historiographical records. In order to point out the historically continuous perception of Bosnia as a cultural anomaly, an (internal) enemy and a threat to the historically and socio-culturally dominant cultural-civilizational systems of which it is a (formal) part, the paper analyzes the significance and role of heteroimages in the historical process of cultural positioning of Bosnia and Herzegovina in the intermediate space of large cultural-civilizational systems.

Key words: Bosnian medieval culture, otherness, heteroimages, cultural identity, foreignness